

SUMMARY**Oleg Kuz**

THE SOVIET CITIZEN RELIGIOUS MENTALITY

The article is devoted to the analysis of the Soviet citizen mental structures which correspond to the religious type of the worldperception. It has been proved that bilshovism possesses the features of the wide socio-religious movement (sectarianism, fanaticism, undouted expectation of one's own victory, devotion to the «symbol of faith» etc.), which is striving for the collective unification, collective salvation.

Key words: religiousness, mentality, socium, atheism, alienation.

Валерій Нестеренко,

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

Валерій Сторчовий,

*(старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

**РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ
У 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

Розглядається діяльність Римо-католицької церкви на Поділлі в часи утвердження на українських теренах тоталітарного комуністичного режиму. Аналізуються основні методи і прийоми репресивної політики радянської влади щодо римо-католиків. Робота написана на основі маловідомих архівних матеріалів.

Ключові слова: *Римо-католицька церква, священик, конфесія, репресії, політика, костьол, комісія, Польща, заслання.*

У ХХ ст. найбільшим викликом для існування всіх без винятку релігійних конфесій України було утвердження на її теренах комуністичної влади, яка взяла відкритий курс на їхню ліквідацію. Вивчення цієї теми не втрачає своєї актуальності і в сучасних умовах, коли в нашій державі залишаються окремі політичні сили, які дотримуються екстремістських поглядів щодо організації церковного життя та діяльності релігійних конфесій.

Ця проблематика вже знайшла своє відображення у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі. Зокрема, Г. Стронський у своїх роботах детально висвітлив процес репресій з боку партійних та радянських органів влади щодо римо-католицьких громад УСРР¹. Чимало змістовної інформації містить книга Р. Дзвонковського². Цій же науковій проблемі присвячений один розділ нашої

попередньої праці³. Однак далеко не всі її аспекти вже вивчені у вітчизняній історичній науці.

Метою нашої статті є аналіз репресивної політики радянської влади щодо Римо-католицької церкви на Поділлі у 1930-ті рр. Для досягнення цієї мети слід вирішити такі завдання: 1) розглянути зміну радянської політики щодо римо-католицької конфесії регіону наприкінці 20-х рр.; 2) на прикладі кримінальної справи ксьондза А. Матусевича показати, яким чином організовувалися сфабриковані процеси проти римо-католицьких священників у 1930-х рр.; 3) простежити механізм закриття храмів на Поділлі у середині 1930-х рр.

Восени 1929 р. радянська влада розпочала широкомасштабні арешти серед священників та парафіян Католицької церкви, повернувшись до методів «воєнного комунізму», коли стосунки з релігійними конфесіями вирішувалися переважно адміністративно-репресивними засобами. Офіційні пропагандисти на всіх рівнях закликали населення до боротьби з «католицькими клерикалами», вимагали вигнати їх з польських рад, шкіл, культурно-освітніх установ та закладів. Радянське керівництво цілеспрямовано репресувало проти католицьких священників – передусім через те, що вони виступали єдиною освіченою групою польського подільського населення, яке негативно ставилося до більшовицької насильницької колективізації і чинило їй стійкий опір.

Факти свідчать, що польське та українське католицьке населення зовсім не хотіло об'єднуватися в колгоспи і виступало за збереження міцних селянських господарств. Саме цим і була викликана зміна політики радянської влади щодо Католицької церкви, в якій можна виокремити такі основні етапи: 1) з 1929 р. – цілеспрямовані закриття римо-католицьких культових споруд і установ; 2) з 1933 р. – ліквідація нечисленної польської інтелігенції; 3) з 1934 р. – фабрикація справи «контрреволюційної організації римсько-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні» та припинення функціонування польських шкіл і культурно-освітніх закладів; 4) з 1935 р. – масові депортації поляків з прикордонних областей Поділля на схід України і до Казахстану; 5) з 1936 р. – тотальні репресії проти поляків та віруючих-католиків. Усі ці заходи здійснювалися на фоні постійних розправ з католицьким духовенством⁴. Наприкінці 1929 р. на Поділлі розпочався процес закриття католицьких храмів та перетворення їх у культурно-освітні установи: клуби, хати-читальні, сільбуди. Так, наприкінці 1929 р. були закриті костьоли у Супрунківцях і Новій Ушиці Кам'янець-Подільського округу⁵. У Новій Ушиці опору парафіян діям влади не було, за винятком невдоволення окремих сімей (родичів ксьондзів), які намагалися спонукати людей до відстоювання костьола. З боку духовенства опору теж не було помічено. Закриття храму в Новій Ушиці, за донесенням у Центральне політбюро місцевої влади, «непогано вплинуло на польське населення навколишніх регіонів»⁶. Попри це, на Різдво 1930 р. у шести костьолах Кам'янецького округу, де відбулося святкове богослужіння, було, як завжди, дуже людно.

Узимку 1929–1930 рр. місцевими відділами ГПУ було заарештовано багатьох римо-католицьких священнослужителів Поділля: генерального адміністратора

дієцезії кс. Я. Свідерського (його оголосили керівником контрреволюційної організації), ксьондзів С. Ганського, Ф. Чирського, Я. Левинського, С. Квасневського, Я. Ладиго, А. Кобця, А. Матусевича, І. Ненецького, Б. Савицького та ін.⁷ Деяким священикам вдалося врятуватись від арешту, перейшовши кордон. Так, кс. Нановський нелегально переправився через річку Збруч до Польщі, де помер 1936 р. Всього 1930 р. в Україні каральні органи заарештували 49 ксьондзів⁸.

Усім їм співробітники спецслужб інкримінували схожі «злочини»: нелегальний зв'язок із закордоном, шпигунство на користь Польщі, негативне ставлення до заходів радянської влади (зокрема до вилучення церковних цінностей у 1922 р.), проведення антирадянської агітації, виховання польської молоді у націоналістичному дусі тощо. Більшість ксьондзів трималися на допитах стійко і не визнавали себе винними. І лише окремі з них не витримали тортур і під примусом дали матеріал ДПУ для судових процесів. Так, кс. Р. Шишко, котрого ще у 1922 р. притягали до судової відповідальності, «визнав», що він був членом контрреволюційної організації, яка нібито під керівництвом біскупа П. Маньковського та кс. К. Носалецького проводила активну роботу на теренах УСРР на користь Польщі. Крім того, він назвав і інших членів міфічної організації (зокрема дунаєвецького ксьондза А. Матусевича та ін.)⁹.

Методи більшовицького слідства та поведінку католицьких священиків проілюструємо на прикладі слідчої справи кс. А. Матусевича. Він народився 1881 р., закінчив у 1912 р. римо-католицьку семінарію в Петербурзі. З 1920 р. був ксьондзом у Деражні, пізніше – настоятель Дунаєвецького костюлу, з 1928 р. – адміністратор Миньковецької парафії. У 1924 р. за перехід кордону з Польщею його, як і деяких інших ксьондзів, було умовно засуджено на 1 рік. 20 січня 1930 р. А. Матусевича знову заарештував місцевий відділ ГПУ. На першому допиті священика питали про його ставлення до політики компартії і радянської влади, на що той відповів, що «в силу своїх релігійних переконань не має до радянської влади ворожих почуттів, але разом з тим визнає, що є ідейним противником радянської влади у питанні щодо релігії». Він категорично заперечував те, що нібито отримував спеціальні антирадянські вказівки від біскупа П. Маньковського та кс. Я. Свідерського, заявив, що з кс. Я. Свідерським розмовляв про все, тільки не про політику, оскільки той давав суворі вказівки ксьондзам у жодному разі не займатися політичними справами¹⁰.

На наступному допиті 6 лютого 1930 р. кс. А. Матусевич відкинув звинувачення у тому, що підтримував (разом з католицькими священиками Р. Шишком, А. Недзельським, В. Шиманським, М. Єндрущаком) контакти з Польщею. На запитання: «Чи вважаєте ви дії ксьондзів, що приховували у 1922 р. цінності, правильними?», відповісти відмовився. Оскільки час йшов, а слідство не просувалося, було вирішено перевезти А. Матусевича до Києва, де з ним почали «працювати» більш досвідчені слідчі. Проте заарештований і далі тримався стійко. На допиті 26 лютого 1930 р. він знову заперечив своє співробітництво з польською армією у 1920 р. та свою участь у контрреволюційній організації. Він твердо заявив, що до моменту арешту не робив

нічого, що могло б нашкодити радянській владі і взагалі не цікавився політичною діяльністю, оскільки «не вистачало часу і це було б ризиковано як для мене, так і рідних». До того ж, за словами священика, канонічні правила забороняли займатися політикою.

Наступного дня кс. А. Матусевич відкинув свідчення кс. Р. Шишка та кількох парафіян, які назвали його членом контрреволюційної організації. Визнав тільки, що на прохання засланого на Соловки колишнього настоятеля Кам'янецького кафедрального костюлу кс. Ф. Любчинського вислав йому 30 крб. Не добившись зізнання звинуваченого, каральні органи намагались отримати необхідні для себе свідчення за допомогою сусіда священика по камері, якого схилили до співробітництва. Він доносив слідчим про поведінку в камері кс. А. Матусевича, який стверджував: «Я нічого не хочу, лише суду. На ньому я розкажу, якими методами у них слідчі діють. Вони мають проти мене лише поштову картку, яку я дав селянину, який виїхав до Польщі. Подивимося, кому люди повірять – мені чи їм. Працівники ГПУ підробляють матеріал і підсилають до нас людей для того, щоб нас спровокувати, а потім заарештовують. Я розкажу, як вони ведуть слідство з нами, як вони зі мною поводитись у Кам'янецькому ГПУ і Києві, як вони заарештовують ксьондзів, не маючи ні матеріалів, ні фактів. Дія мене суд – це перемога. Про це узнають у Польщі»¹¹.

Одного тільки боявся римо-католицький священик – що його будуть судити не відкритим судом, а колегією ГПУ, яка й відправить його на Соловки. Він помічав по слідчих, що їм важко переконливо довести свої сфальсифіковані матеріали – як у справах так званої «Спілки Визволення України» (до котрої нібито входили представники української інтелігенції та духовенства Української автокефальної православної церкви, котрих заарештували у другій половині 1929 р.), «контрреволюційної організації ксьондзів», так і в інших сфабрикованих процесах.

24 березня 1930 р. справу кс. А. Матусевича розглядав Кам'янець-Подільський особливий відділ ГПУ. У звинувачувальному вирокі читаємо, що цей католицький священнослужитель «проводив активну роботу по вихованню польського населення в націоналістичному дусі, створював серед нього вороже ставлення до радянської влади». Крім того, йому інкримінували участь у «контрреволюційній організації, яка проводила активну роботу на теренах УРСР на користь Польщі». А. Матусевич категорично заперечував свою участь у контрреволюційній організації, підкреслюючи, що про неї він взагалі нічого не чув. Незважаючи на це, 10 травня 1930 р. судова трійка при Колегії ГПУ УРСР постановила ув'язнити А. Матусевича в концтабір терміном на 10 років¹².

Інші звинувачені, хоч вони здебільшого так і не визнали своєї вини, теж були засуджені до великих термінів ув'язнення – 5–10 років перебування у концтаборах. Більшість ксьондзів (Ф. Чирського, В. Шиманського, Р. Шишка та ін.) відправили на заслання до м. Ярославль, розташованого поблизу Волги. Щоправда, 15 вересня 1932 р., згідно з угодою про обмін політичними в'язнями між СРСР та Польщею, радянська сторона одержала від Польщі 40 комуністів-політв'язнів, дозволивши натомість групі «контрреволюціонерів» виїхати за

кордон. Серед цих осіб було 18 ксьондзів (у т. ч. колишній генеральний адміністратор Кам'янецької єпархії кс. Я. Свідерський, вінницький настоятель кс. Я. Левинський, кс. Б. Савицький та ін.)¹³.

Доля інших католицьких священників, заарештованих 1930 р., склалася ще трагічніше. Їх постійно перекидали з місця на місце (Сибір, Соловки). У 1931 р. на Соловках помер кс. Ф. Любчинський – колишній настоятель Кам'янець-Подільського кафедрального костюлу. 1935 року в сталінському таборі в Норильську відійшов у кращий світ заступник адміністратора Кам'янецької дієцезії кс. А. Вербицький, а в 1936 р. на Соловках – настоятель Дунаєвського костюлу кс. А. Матусевич. У 1937–1938 рр. були розстріляні або померли в сталінських катівнях колишній проскурівський ксьондз С. Квасневський (на момент чергового арешту очолював парафію костюлу Св. Олександра в Києві), римо-католицькі священники Я. Ладиго, А. Кобець, Ф. Чирський, Є. Перкович, В. Шиманський, Р. Шишко, С. Ганський та багато інших¹⁴. Реабілітовані вони були лише на підставі пункту 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х й початку 50-х років».

Унаслідок арештів 1930 р. Кам'янецька дієцезія фактично припинила своє існування. Церковна ієрархія була винищена, більшість храмів залишилося без настоятелів. Зменшилася кількість релігійних громад та число вірян, які до них входили. За даними Польського посольства у Москві, 1933 р. в Кам'янецькій дієцезії налічувалося тільки 13 католицьких священників – у Кам'янецькій, Бидовецькій (біля Ямполья), Шаровській, Летичівській, Проскурівській, Голованецькій і Барській парафіях. Крім того, було кілька священників, які не мали встановленої парафії.

Під час закриття храмів чимало парафіян було або заарештовано, або вивезено каральними органами. За донесенням Польського посольства в УСРР: «Закриття костюлів знищило водночас можливість контактів польського населення з ксьондзами – єдиним діяльним польським інтелігентним чинником, який залишився на теренах України»¹⁵. Загалом Римо-католицька церква, разом із знищеною ГПУ в 1930 р. УАПЦ, зазнала найбільших з усіх релігійних конфесій втрат у ці роки.

Арешти та переслідування католицьких священників тривали й надалі. Наприкінці 1935 – на початку 1936 р. заарештовано і засуджено 10 з 12 ксьондзів, які ще продовжували здійснювати служіння на теренах Вінницької області. Їх було обвинувачено в тому, що нібито вони «під виглядом релігійної діяльності проводили глибоко націоналістичну і шпигунську роботу, залучали до неї контрреволюційний, фанатичний релігійний актив». Після цього на території області зосталося лише два ксьондзи: кс. Я. Бридицький у Кам'янці-Подільському (обслуговував одночасно Кафедральний, Домініканський, Вірменський, Тринітарський костюли) та кс. Котик – у Ярмолинецькому районі.

У 1935–1936 рр. сталінське керівництво вирішило завдати Католицькій церкві останнього, смертельного удару. Цього разу йшлося про цілковите знищення конфесії на теренах СРСР. З цією метою було прийнято рішення

перетворити всі католицькі храми у культурні установи й організувати само-ліквідацію католицьких громад. Місцеві органи влади «влаштували» збір підписів жителів, які начебто бажали закриття костьолів. Він проходив з порушенням усіх норм людської моралі та законності. Залякані люди змушені були із цим погоджуватися.

В архівах є чимало документів, що стосуються закриття католицьких храмів. У них можна побачити сотні підписів людей з проханням перетворити костьоли у культурно-освітні установи, але зміст усіх цих звернень напрочуд подібний, наче писаний під кальку. Це ще раз доводить, що він був організований партійними та місцевими державними органами.

Варто зазначити, що спершу влада, побоюючись вибуху народного незадоволення, зробила своєрідну розвідку, змушуючи католицькі громади підписувати «договори» на передачу католицьких храмів різним державним установам в «оренду». Наприклад, 13 серпня 1935 р. уповноважена Кам'янецького Домініканського костьолу Р. Пекарська була змушена підписати «угоду» з дирекцією Довжоцького спиртозаводу, згідно з якою в костьолі до 1 листопада 1935 р. мало зберігатися зерно. Дирекція заводу зі свого боку зобов'язувалася звільнити за змоги храм раніше від вказаного терміну. Проте насправді влада і не думала повертати святиню віруючим, а просто намагалася надати своїм злочинним діям вигляду законності.

29 жовтня 1935 р. Кам'янецька міська рада ухвалила: «Зважаючи на те, що Кафедральний костьол більше року не функціонує, ніяких релігійних обрядів там не виконується, що 349 виборців польської нацменшості клопочуть про закриття костьолу та використання його під культосвітні установи, Президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалює Кафедральний костьол закрити і передати його під музей»¹⁶.

4 грудня 1935 р. ЦВК УСРР затвердив постанову про передачу під культустанови Домініканського, Тринітарського, Кафедрального, Вірменського костьолів Кам'янця-Подільського, а також католицьких храмів у Голоскові, Зіньківцях, Жванці, Китайгороді¹⁷. 20 січня 1936 р. міська влада приступила до виконання цієї постанови. Домініканський костьол був переданий під склад для зерна, Вірменський – під шкільні майстерні, Тринітарський – під склади місцевого гарнізону, Кафедральний – під музей атеїзму. Приміщення колишнього, ліквідованого ще при царизмі, жіночого Домініканського монастиря стали тепер в'язницею. Пізніше там утримували репресованих громадян. Загалом якщо у Вінницькій області на початок 1935 р. функціювало 77 костьолів, то вже у грудні цього ж року лише 37. У донесеннях НКВС від 13 липня 1936 р. повідомляється, що «на території області регулярно діючих костьолів немає, а тільки 8 каплиць, які час від часу використовуються самими віруючими».

На Поділлі були створені спеціальні комісії з вилучення майна храмів, до яких залучалися працівники виконкомів, члени рад. В окремих випадках парафіяни чинили опір, намагаючись порятувати церковні цінності. Так, у квітні 1936 р. Кам'янець-Подільська комісія писала на адресу місцевої міліції, що

«уповноважений релігійної громади Китайгородського костьолу громадянин Боратинський, що мешкає в Дерев'янах, відмовляється передати комісії ключі від костьолу». Комісія просила розпорядитися про арешт Боратинського та доставити його разом з ключами до Китайгородської сільради¹⁸.

Закриття костьолів у 1930-х рр. не викликало на Поділлі такого серйозного спротиву вірних, як у 1922 р., коли з храмів забирали церковні цінності, оскільки на той час чимало поляків-католиків уже було депортовано до Казахстану або репресовано. У довоєнний період католицькі храми Кам'янецької єпархії, крім тих, які були знищені або розібрані (наприклад, у Проскурові, Оринині та ін.), використовувалися таким чином. Костьоли у Городку, Летичеві, Маниківцях, Деражні залишалися пустими, а натомість у Струзькому, Гречанському, Китайгородському та інших костьолах зберігалось зерно¹⁹. Це викликало гостре невдоволення людей. Так, 13 травня 1937 р. на ім'я першого секретаря Кам'янецького окружного комітету партії П. Корженка надійшло таємне повідомлення, в якому зазначалося, що «польські націоналісти» використовують для своєї мети те, що у двох костьолах Кам'янця, Голоскові та Китайгороді зсипано зерно колгоспів. Керівник оргвідділу НКВС Нутельс пропонував передати всі ці храмові приміщення під культурно-освітні установи. Проте цього у більшості випадків не зробили.

Станом на 20 березня 1937 р. у Вінницькій області ще залишалось 2 450 католицьких активістів, але їхня кількість щомісяця зменшувалася. Ксьондзів на Поділлі вже не було. Під час масових репресій 1937–1938 рр. чимало католиків репресували у справі «Польської військової організації». Крім того, багато віруючих заарештували за належність до інших контрреволюційних організацій». Так, на початку 1937 р. на Кам'яниччині було «викрито» діяльність польського Червоного Хреста, що нібито проводив контрреволюційну роботу під проводом ксьондзів²⁰.

Сталінські широкомасштабні репресії призвели до того, що напередодні вторгнення нацистських військ в Україну на теренах Поділля не залишилося жодного діючого католицького костьолу, жодної католицької громади, а католицькі священнослужителі практично всі були репресовані.

Отже, наведений у нашій статті фактичний матеріал дає змогу дійти таких висновків: 1) на початку 1930-х рр. центральні та місцеві органи радянської влади взяли відкритий, неприхований курс на ліквідацію Римо-католицької церкви на Поділлі; 2) основною метою сфабрикованої в 1930 р. органами ГПУ справи проти групи ксьондзів Правобережної України був повний контроль над культурно-освітнім та духовним життям поляків та українців-католиків; 3) хоча у 1930-ті роки місцеві органи влади продовжували проводити різноманітні атеїстичні агітаційні заходи, на перший план вийшли насильницькі дії щодо священників, парафіян конфесії, нищення храмів тощо; 4) у другій половині 1930-х рр., у зв'язку із перетворенням римо-католицьких святинь на культурно-освітні установи або зерносховища та арештами священників, Римо-католицька церква на Поділлі фактично припинила своє існування. Її відносне відродження припадає на 1941 р., але це вже тема іншої роботи.

- 1 Стронський Г. Приречена на мовчання: Римсько-католицька церква в Україні в 20–30-ті роки // Людина і світ. – 1994. – № 3–4. – С. 17–20.
- 2 Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939 martyrologium. – Lublin, 1998.
- 3 Сторчовий В. М., Нестеренко В. А. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20–90-ті роки ХХ ст. – Коломия: ВПТ «ВІК», 2001.
- 4 Стронський Г. Приречена на мовчання... – С. 18.
- 5 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. П-1. – Оп. 20. – Спр. 3096. – Арк. 6; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 15.
- 6 ЦДАГО. – Ф. П-1. – Оп. 20. – Спр. 3096. – Арк. 6.
- 7 Див.: Album kapelanów diecezji Łucko-żytomierskiej i Kamienieckiej (zebrali Jerzy Filipowicz). – 1937.
- 8 Стронський Г. Приречена на мовчання... – С. 20.
- 9 Архів СБУ по Хмельницькій області. – Ф. Р-6193. – Оп. 12. – Спр. 19263. – Арк. 1.
- 10 Там само. – Арк. 12–13.
- 11 Там само. – Арк. 45–47.
- 12 Там само. – Арк. 76.
- 13 Skalski T. Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia. – Lublin; Rzym; Lwów, 1995. – S. 11–15.
- 14 Album kapelanów diecezji Łucko-żytomierskiej i Kamienieckiej... – S. 34.
- 15 Archiwum Akt Nowych. – а 322 (Ministerstwo Spraw Zagranicznych). – Sygn. 6699; № 510 (Ambasada RP w Moskwie). – Sygn. 95.
- 16 КПМДА. – Ф. Р-335. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 98.
- 17 Там само. – Спр. 677. – Арк. 5; Спр. 564. – Арк. 2; Спр. 538. – Арк. 1.
- 18 Там само. – Спр. 15. – Арк. 86.
- 19 Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-338. – Оп. 21. – Спр. 111. – Арк. 42.
- 20 Там само. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 9.

SUMMARY

Valerij Nesterenko

Valerij Storczoj

ROMAN-CATHOLIC CHURCH IN PODILLYA IN THE 1930-S

The authors of the article write about activities of Roman-Catholic Church in Podillya in time of consolidation of totalitarian communist regime in Soviet Ukraine. They have analyzed main methods of repressive politics of Soviet power towards believers and Roman-Catholic priests. A lot of unknown unpublished archive materials have been used during this work.

Key words: Roman-Catholic church, priest, clergymen, confession, repressions, politics, temple, comission, Poland, deportation.